

İslâm Ortaçağı ve İbn Haldûn

İslâm Medeniyeti ve düşünce yapısıyla ilgili olarak, 1. Dînî bir temelden beslenen ve dinin öngördüğü değerler üzerine kurulan İslâm Medeniyeti'nin Araplar'a ve bu dîni benimseyen diğer toplumlara yeni bir toplum ve yaşam modeli sunduğu, 2. Bu yaşam modelinin halîfelikle başlayıp saltanatla devam eden devlet örgütlenmelerinde ve devletin çeşitli işlerini yürütmek üzere oluşturulan kurumlarda kökleştirilmesine çalışıldığı, 3. İslâm ile gelen değerlerin bilgiyi ve onun edinilmesini belirleyen esasları, yani bilgi sorununa yaklaşımları derinden etkilediğini ve bu etkinin tarihçiliğe de yansıdığı söylenebilir.

İbn Haldûn'un doğduğu ve yetiştiği dönemde Endülüs ve Kuzey Afrika'da siyâsî ve medenî yaşam ile ilim ve düşünce faaliyetleri gerileme aşamasındadır. Hodgson'a göre; 1259'daki Moğol fetihlerinden sonra İslâm toplumları içinde çok küçük bir kültürel yenilenmenin gerçekleşebildiği bir duraklama-gerileme, hatta çöküş döneminden söz edilebilir. Hitti'ye göre, 14. yüzyılda Kuzey Afrika parçalanmış bir görünüm sergilemektedir: Mısır'da Memlûk Sultanlığı, İfrikiye'de (Tunus) Hafsoğulları, Orta Mağrib'de (Cezayir) Ab-dülvadoğulları ve Batı/uzak Mağrib'de (Fas) Merînîler egemenliğini sürdürmektedir, fakat bu devletler gerek kendi içlerinde gerekse birbirleriyle sürekli çatışmaktan yıpranmışlardır. Chapra, İslâm Medeniyeti'nin 14. yüzyılda gerileme sürecinde olduğunu, bunu yalnızca Abbâsî Halîfeliği'nin Moğol saldırıları sonrasında son bulmasıyla değil, Haçlı saldırıları (1095-1396) ve İbn Hal-dûn'un ilk gençlik döneminde Kuzey Afrika dahil geniş bir coğrafyayı etkileyen veba salgını gibi etkenlerle de açıklama olanağı bulunduğunu; tüm bu gelişmelerin, başka bazı tarih olaylarıyla birleştiğinde, İslâm dünyasının merkezî bölgelerinin zayıflamasına yol açtığını söylemektedir.

İbn Haldûn, Et-Tâ'rîf te kökeninin Hadramut'taki (Yemen) Arap kabile reislerinden ve Peygam-ber'in sahâbesinden Vâil bin Hucr'a kadar uzanan bir aileye dayandığını anlatmıştır. İbn Haldûn'un köklerinin dayandığı aile, devlet işlerinde yer almış, tanınan ve içinde çoğunlukla iyi eğitilmiş insanlara rastlanan bir ailedir. İbn Hal-dûn'u Mukaddime gibi özgün çözümlemeler içeren bir yapıtı yazmaya yönelten bilgi ve deneyim birikimi, yalnızca eğitim sayesinde oluşmamıştır. İbn Haldûn, yaklaşık 20 yaşından 45 yaşına, 4 yıllık bir aradan sonra da, 49 yaşından 74 yaşına-yani ölümüne dek siyasetin ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapmış, önemli deneyimler kazanma ve ayrıntılı gözlem yapma olanağı bulmuştur.

Bilinen ilk yapıtı Fahreddin Râzî'nin El-Muhassal Fî İlmi'l-Kelâm yapıtının açıklamalı bir özeti niteliğindeki Lubâbu 'l-Muhassal Fî Usulü d-Dîn olan İbn Haldûn'un Mukaddime, Kitâbu'l-İber, Et-Tâ'rîf ve fiifâu's-Sâil dışındaki yapıtları günümüze ulaşmamıştır. Fakat Lisânuddîn İbnü'l-Hatîb'in El-İhâtâ Fî Ahbar-i Gırnâta adlı yapıtında, sözü geçen yapıtları dışında İbn Haldûn'un İbn Rüşd'ün yapıtlarını özetleyen yazıları, mantık hakkında bazı notları, hesap üzerine bir kitabı, Lisânuddîn İbnü'l-Hatîb'in Fıkıh Usulü hakkında yazdığı bir manzum yapıtın yorumu ve Kasîde-i Bürde üzerine bir yorumu bulunduğundan söz edilmektedir.

Mukaddime'nin Giriş'inde tarih ilmine ilişkin değerlendirmelerini ortaya koyarak işe başlayan İbn Haldûn, Birinci Kitap'a da, dünyadaki umrâ-nın doğası, ona ilişkin olan bedevîlik (göçebe

ya da yerleşik ayrımı yapılmaksızın, kırdaki, arazideki yaşam), hadarîlik (kentlerdeki yerleşik yaşam), tagallüb (savaşta zafer elde ederek egemenlik kurma), kazanç, geçim, ilimler, sanatlar vb. konuları ve bunlara ilişkin nedenleri genel bir açıdan ele alarak başlamıştır. Daha sonra bu genel içeriği altı bölüme ayırarak-yakıştırma uygunsu-“ansiklopedik” detaylarıyla ele almış ve tartışmaya açmıştır. İlk bölüm genel çerçeve ile insana ait medeniyetin, bu medeniyetin sınıflarının ve dünya üzerinde kapladığı yerlerin ne kadar olduğunun anlatılmasından oluşmuştur. İkinci bölümde, kırsal-yani göçebelik ya da yerleşiklik farkı gözetilmeksizin, geçimlerini tarımdan, hayvancılıktan, ilkel biçimlerde sağlayan ve şehirde değil, arazide yaşayan-toplulukların medeniyetleri (İbn Haldûn’un ifadesiyle ‘bedevî um-rân’), kabileler ve ilkel ya da ‘vahşî’ topluluklar gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölüm, devletleri, hanedanlıkları, hilâfeti, yönetimi ve devlet örgütlenmesindeki aşamaları ve çeşitli konumları konu almıştır. Dördüncü bölüm, İbn Haldûn’un şehirlerdeki toplulukların medeniyetleri-yani ‘ha-darî umrân’, memleketler ve şehirler üzerine görüşlerini içermektedir. Beşinci Bölüm ilimler, sanatlar, geçim, kazanç ve kazanç yolları üzerine bir tartışmadan oluşmuştur. Son olarak altıncı bölüm, ilimleri, ilimlerin elde edilmesini ve öğrenilmesini konu almıştır.

Bazı yorumlara göre tarihçi, başka bazı yorumlara göre medeniyet-kültür tarihçisi ya da tarih kuramcısı ve sosyolog ya da ekonomist, kamu hukukçusu, siyaset düşünürü olarak ele alınan İbn Haldûn’un düşüncesi bir bütün olarak incelendiğinde, sisteminin akılcılığı ve gerçekçiliği nedenleriyle bu farklı ve çeşitli yorumların tamamen haksız ve temelsiz olmadığı düşünülebilir. İbn Haldûn’un Mukaddimede serimlediği düşüncelerini sözü edilen disiplinlerin salt birinin ya da bir kaçının bakış açısı ile sınırlamak, hem bu düşünüre haksızlıktır, hem de Mukaddime’yi bütünlüğünden koparmak tuzağına düşürür. Tüm bunlardan öte, İbn Haldûn’u tarih felsefesi açısından değerlendirmemize olanak tanıyan umran ilmi, sergilediği özellikleriyle günümüzde sosyolojinin, ekonominin, siyaset kuramının, hatta kültürel antropolojinin kapsamına girecek konuları, genel bir çerçeveye ve tarihteki olayların neden-sonuç ilişkileri biçiminde kavranmasına yardımcı olacağı kadarıyla ele almıştır. Ayrıca bu ilim, bilgi veren bir disiplin olarak tarihin çerçevesini çizmeye, tarih yazıcıları için sağlıklı ve güvenilir bilgileri kayda geçirmeyi sağlayacak bir yöntem belirlemeye de yarayan bir meta-ilimdir. Öyleyse umran ilmi, bir bilgi alanı olarak tarihin epistemolojisi, bir varlık alanı olarak tarihin ontolojisi; çünkü bu ilim, insan ve toplumu geneliğinde kavramayı amaçlayan bir ilim olarak, en genel ve en temel olanın kuramıyla ilgilenen felsefe içerisinde temellendirilebilir. İşte umran ilmi sayesinde hikmet ilimlerinden sayılmayı hak eden tarihin felsefî yönü tam da buradadır. İbn Haldûn’un, ilkelerini oluşturduğunu söylediği bu ilimle, hem “geçmişte olan olayların bütünü”-ya da res gestae, hem de “geçmişte yaşanmış olayların anlatımı”-yani historia rerum gestarum anlamındaki tarihe katkıda bulunduğu ileri sürülebilir.